

Հայոց պատմության անորոշ հարցերից մեկը Արարատյան թագավորության վերջին տարիների ժամանակագրությունն է:

Հայտնի է, որ Ռուշա Բ-ից, այսինքն՝ Ք.ժ.ա. 640-ական թվականներից հետո թագավորել են հինգ արքաներ՝ Սարգուրի Գ, Սարգուրի Գ, Էրիմենա, Ռուշա Գ, Ռուշա Դ: Սակայն նրանց գահակալման տարիները անհայտ են: Մինչև վերջերս որպեսզիտարության մեջ բավական արմատավորված էր այն կարծիքը, որ Արարատյան թագավորությունը կործանվել է մինչև մարտի-լիդիական պատերազմի սկիզբը, այսինքն՝ մոտ 590 թվականին, քանի որ բարեկեցյան աղբյուրների և Երեմիայի գրքի տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ 609 թ. հետո Վան-Արարատը արդեն պիտի որ գտնվեր Մարաստանի ազդեցության տակ, իսկ զույմ կողմից՝ դժվար թե Մարաստանը 590-585 թթ. պատերազմներ Լիդիայի հետ՝ թիկունքում ունենալով չճանաչված Արարատյան պետությունը: Այսպիսով, այդ թագավորների գահակալման մեջին տևողությունը մոտ 11 տարի է, որն անբավարար է, եթե հաշվի առնենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը նախորդի որդից է (դա անատույզ է միայն Էրիմենայի դեպքում): Այս թիվը խիստ տարբերվում է նախորդ հինգ թագավորների և բոլոր նախորդների գահակալման միջին տևողությունից՝ մոտ 28 և 21,5 տարի համապատասխանաբար: Սակայն նույն Երեմիայի հայտնի կոչից (այն վկայարկելու է նաև Խորենացին), որով Արարատի, Մինցնիի և Աքսեանզի թագավորություններին Մարաստանի թագավորներին հետ մեկտեղ հորդորում է պատերազմել Բաբելոնի դեմ, կարելի է եզրակացնել (Մ. Կառվալյան, Ռ. Իշխանյան, Գ. Սարկիսյան), որ Ք.ժ.ա. 6-րդ դարի սկզբին Արարատյան թագավորությունը դեռ ուներ բավական մեծ հեղինակություն ու հորդոր-

յուն, և Մարաստանի կողմից նրա նվաճման կամ կործանման մասին ենթադրությունները հիմնավորված չեն:

Խորենացին նույնպես ոչինչ չի հայտնում Հայքի նվաճման մասին. ընդհակառակը, այդ ժամանակահատվածում նա հիշատակում է երեք արքաների՝ Սկայարդուն, Պարուրիք և Հրաշային:

Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ 590 թվին Արարատյան թագավորությունը չի կործանվել, այլ շարունակել է զոյառնել որպես համեմատաբար անկախ պետություն (թեև ուղևորվել է Մարաստանի ազդեցության ոլորտում) մինչև 6-րդ դարի 60-ական թվականները՝ Երվանդ Ա Սակավալացիի և Տիգրան Երվանդյանի գահակալման տարիները, ապա թվարկված հինգ թագավորները գահակալել են մինչև հաշվով մոտ 20 տարի, ինչը համապատասխանում է Վանի հարստության նախորդ թագավորների գահակալման միջին տևողությանը՝ 21,5 տարի:

Կրկին դիմենք Խորենացու «Հայոց պատմությանը»:

Տարբեր հեղինակներ թագմիցս փորձել են այլ աղբյուրների տվյալների հետ համապատասխանեցնել Պատմահոր նկարագրած անձանց և իրադարձությունները: Օրինակ, Ի. Դյակունովը, Մ. Կառվալյանը, Գ. Դավանցյանը հունական աղբյուրների Պրոտոթեոսին և արքայական Պարոտասային՝ սկյութական Աքսեանց պետության առաջնորդին, նույնացնում են Պարուր Սկայարդուն հետ:

Ռ. Իշխանյանը Արարատյան Արամից նույնացնում է «Հայոց պատմության» Արամին, Երեմենային՝ Պարուրին, Ռուշա Գ-ին՝ Պարուրի որդի Հրաշային (Հռնե): Գ. Սարկիսյանը Սարդուրի Դ-ին, Էրիմենային, Ռուշա Գ-ին, Ռուշա Դ-ին նույնացնում է համապատասխանաբար

Պրոտորինե-Պարոտարայի ու Պարույրի նույնացումը հենվում է դրանց անունների արտաքին նմանության և խորհենացու այն հաղորդման վրա, թե Պարույրի հայտը Այաթողիեն եղել է Սենեքերիմի ժամանակակիցը և լեզուներ է երա հայրասպան որդիների, իսկ Պարույրը կոչվել է Մարդասպանի դեմ Մարաստանի Վարքակես թագավորի կողմից, փոխարենը Երանից ճանաչվելով թագավոր: Սակայն այդ նույնացումը մերժող փաստաթղթերը, կարծում ենք, զերպաղտում են: Պրոտորինե-Պարոտարայի սկզբնական առաջնորդ է, մինչդեռ Պարույրը՝ հայ թագավոր, այն էլ, ինչպես շեշտում է խորհենացին, մեզ «արյունակից, իրական հարազատ, քնից պսակակոտ»: Ըստ խորհենացու, Վարքակեսը թագավորն է Պարույրին, մինչդեռ սակերի հզոր պետության առաջնորդ Պարոտարան ավելի թույլ Մարաստանի թագավորից թագադրվելու կարգի շնորհ: Ապարհազողը 673 թ. իրոք կոչվել է անդրեների դեմ, սակայն այն կոչվել, որի մասին խոսում է խորհենացին, ավարտվել է Ասորեստանի կործանումով: Տարած հարցմանակ է ոչ թե լոկ պատերազմի մասնակցելու համար է Վարքակեսը Պարույրին ճանաչել թագավոր: Բայց Ասորեստանի վերջին թագավորը ոչ թե Ապարհազողն էր, այլ Աշուր-բալիտը (խորհենացին Ասորեստանի վերջին թագավոր է համարում Մարդասպակին), և երբ վերջին կոչվելը տեղի ունեցան մե 60-70 տարի անց:

Այաթողիեն՝ Պարույրի հայրը կամ պարզապես հայտնողը, ըստ խորհենացու, նույնպես սկզբներից հետ կապ չուի: Իսկ Սենեքերիմի հայրասպան որդիներից նա քնակցեցել է «Ասորեստանի սամանների մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում», Սիմ լուսան շքրանում: Տարբերակ էլ որ մի պետության առաջնորդը որևէ մեկին քաղաքական ապաստան է տալիս մեկ այլ պետության տարածքում:

Վերջպես Պրոտորինեի որդի Մադիեսը, որը, ըստ Հերոդոտի, շախմատից պաշարած մարտական զորքը՝ արմուխես 28 տարի իշխեց ամբողջ Ասիայում, բոլորովին ճմառ չէ Պարույրի որդի Հրատյային (Հուշե): Նախ՝ կրկին հայ շինելու պատճառով, և ապա՝ քրանց վերագրված տարբեր գործերի: Երե մի թագավորը թեկուզ 28 տարով տիրացած լինեք ամբողջ Ասիային, դա չէր վրիպել խորհենացուց և չէր մոռացվի մեր ազգի կողմից, մինչդեռ խորհենացին միայն ճշտում է, որ Հրատյան ապրել է Նարեկազոնոտի օրոք և Երանից խնդրել է զերված երբայեցիների գլխավորներից Ֆիկին՝ Շամբատ անունով, որից և սերվել է Բարգատունիների ցեղը:

Օճշտ է, երա անվան մասին Պատմամայրը գրում է, որ նա «Հրատյան է կոչվում առավելագույն պայծառ երես և բոցավառ աչքեր ունենալու համար», ուստի թվում է, որ նա կարող էր ունենալ և այլ (ցամկացած) անուն, սակայն մեքն շուտով կորսանենք, որ Հրատյան անունը պատաս

հանում չէ, և այդ անունը թագավոր իրականում եղել է:

Գ. Սարկիսյանի տարբերակը հայտնողից հավաստի է թվում: Երևու շարքում էլ հայ թագավորներ են (Արարատյան հաստատության թագավորներին հա անվանում է «արմեն» և ոչ թե «հայ»), բայց տվյալ դեպքում դա Էսական չէ) և ապրել են մտավորապես նույն ժամանակ: Սակայն հենց այդպիսի նույնացումը որոշ չափով կամայական է: Սարկիսյանի կարծես թե միակ կանխան այն է, որ Տիրացուից հետո Հայկական պետությունը որոշ անկում է ապրում: Նույնը Արարատյան թագավորությունը Ռուշա Գ-ից հետո: Սակայն մենք շփոտենք՝ արդյոք Ռուշա Գ-ն անկումից առաջ վերջինն է եղել: Չի կարելի բացատրել ևս մեկ թագավորի՝ Ռուշա Գ-ի որդու գոյության հնարավորությունը: Արարատյան գիրք այս դարձրած նույնպես անկում է ապրում, և զրավոր Ելուերից խիտա սուղ են: Օրինակ, Երիզնեայի անունից զրված միայն մեկ աղյուսակ է մեզ հասել, և դժվար է ասել, թե ում է հաջորդել նա: Ռուշա Գ-ից վերադարձող միայն երկու աղյուսակ է հասել: Այնպես որ, վերջինիս ժառանգորդի գոյությունը այնքան էլ անհավանական չէ: Բայց այդ դեպքում խախտվում է Սարկիսյանի ամբողջ համակարգը:

Մի տարբերակը մշակելիս ձգտել ենք, որ այն առավելագույն չափով բավարարի բոլոր աղբյուրների տվյալներին:

Սկսենք Արարատյան թագավորության մեկ հայտնի առաջին թագավորի՝ Արամի (Արամու, Արամում), որի անունը հիշատակում է Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Գ-ն: Այս «Արամե» անունը այն ստիանեն է ճմառ խորհենացու Հայկան «Արամե» անվանը, որ մեկ հավանականությամբ Երանց կարելի է մեկնում այնքան համարել, ինչը և անուն են ուսումնասիրողներից շատերը: Նրանք համբերվում են ճառ ժամանակագրական առումով, քանի որ ըստ խորհենացու՝ Արամը ապրել է «Նիմոսի» Ասորեստանին և Նիմոսիի տիրելուց քիչ տարի առաջ: Իսկ Նիմոսը կամ Երա հայտնաբերված Շամբատից Ե-ն իրոք ապրել է Արամից մոտ 10-15 տարի հետո: Սակայն Արամի կառարած գործերը չեն համապատասխանում Արամի գործերին: Արամին չէր պատերազմել ոչ մեղացիների դեմ (ի դեմս ոմն՝ Նյուբար Մադեայի), ոչ Օթքը Ասիայի տարածքում, ոչ էլ կարող էր հարցած լինել Ասորեստանին, այն ժամանակ Արամին տերությունը շատ փոքր էր, նույնիսկ մինչև Երբայտ չէր հասնում, և նա հազիվ էր դիմադրում Ասորեստանի ճնշմանը: Հետևապես և Երա թեպակից Մշակը չէր կարող կառուցել Մամաք թաղաքը: Արամին չէր կարող պարտված Նյուբար Մադեային զանի Արամվորի պարսպին, քանի որ այն դեռ կառուցած չէր, և դեռ պետի կառուցվել էր մոտ 70 տարի հետո Արգիշտի Ա-ի կողմից: Այս ժամանակավիպումներին մենք դեռ կանգնադրաւոնմաք:

Արգիշտի Ա-ն իր հերթին ճմառվում է խորհենացու Արա Գ-ից: Այդ հանգամանքը ճշտում է Ռ. Իշխանյանը ելեկել երկու անուններ

րի միտնք «Ար» արմատից և երկու դեմքերի ժամանակաբաժանակ մտնողությունը: Շամիրա- մի օրոք սարել է Արգիշտի Ա-ի հայր Մենուս թագավորը: Պաշտպանելով այս վարկածը՝ մենք կարող ենք այն արմատիցը հրահավել, որ Արգիշտի անվան երկրորդ մասը, «գիշ», որ էշխանյանը համարում է ամառը («գիշտ»), կարող է համընկնել «գիղեցի» բառի «գեղ» արմատին: Գրառից բացի այստեղ կարող է առկա լինել արքայական զԵ «ծին» արմատի իմաստավորությունը: Լամբանտեր պալմենական բՈՃ «ծին», որտեղից լաներեն սՐՈՃ- գիղեցկություն և ուստերեն քՐՈՃ - գեշ, տղեր: Ուշադրություն դարձրեք նաև Արգիշտիում-Արենշ (Arges) քաղաքի անվանը: Վերջապես կարող է առկա լինել «գիշ» - «գեղ» - «տեղ» անցումը, բայց՝ «գիշտ» = «գիշ» + «տ» = «տեղ» = «գիղեցի» - շքրումով:

Ի՞նչ վերաբերում է ժամանակագրությանը, ապա Շամիրանը և Արգիշտի Ա-ն տեսականորեն կարող են ժամանակակից լինել: Այսպես, եթե Աղաղմեթարի 4-6 ծնված լինեք մոտ 825 թ., երբ Շամիրանը 16 տարեկան էր, ապա վերջինս Արգիշտի Ա-ի զանակալման սկզբում կլինեք մոտ 56 տարեկան, տարիք, որում քսան եռոսյան կարող էր տեղի ունենալ խորհնացու նկարագրած դեպքերի համեմատելիս մի մասը:

Գիտարկված երկու օրինակները հուշում են, որ խորհնացու Հայկյան հարստության նաև այլ ներկայացուցիչներ և իրապարտություններ կարող են համապատասխանել իրական պատմական անձանց, դեպքերից մտավորապես նույն ճշտությանը, այսինքն՝ թե՛ անունով, թե՛ ժամանակաշրջանով, թե՛ գործունեությանը:

Փոյժենը գտնել այդ համապատասխանությունները:

Մենք արդեն նշեցինք, որ Հայկյան Արամի գործերը, որոնք շարադրել է խորհնացից, կարող էր կատարել շատ ավելի ուշ ասքած մի այլ թագավոր: Այն ժամանակ, երբ արդեն Արամվի-Արգիշտիսիսիլից կառուցված, և հայկական պետությունը՝ այնքան հզոր լինեք, որ հնարավոր դասակարգել նրա զորքի անդրեկիսայան արշավանքները ու ընդվզումները Ասորեստանի դեմ, և հզորացած Մարաստանը լքորեն կարտոնար հայկական պետության անկախությանը:

Կա՞ արդյոք Արարատյան թագավորների շարքում այնպիսի թեկնամու, որը թավարարեք այդ պայմաններին, և զուցի անունով էլ նմանվեք Արամին: Պարզվում է, որ կա:

Արարատյան թագավոր Ասորոսի Գ-ից հետո թագավորել է Էրիմեն անունով թագավոր: Այս անունը շատերը (և Մեշշանինով, Ա. Էրիմյան, Գ. Տիքազյան) կապում են «Արմենիա» բառի հետ «արմենացի» իմաստով: Մյուսները՝ Գ. Եյակոնով, Ն. Հարությունյան, դրան համաձայն չեն: Բայց անհերք է անտեսել այն, որ «Էրիմեն» անունը առկա է ժամանակակից «Արմեն» կամ խորհնացու «Արամ» անվան հետ:

Էրիմենայի ապամ տարեկերից Արարատյան թագավորները արդեն թագմիցս արշավել

էին Եվրասիացի այն կողմ, նվաճել այդ երկրներ և իրենց հայտնակցերին՝ հատկապես Ռուշա Ա-ի հարավային մի շարք երկրամասերի կորստից հետո: Վերջին անգամ Էրիմենայից ընդամենը 30 տարի առաջ Անդրեկիստ էր արշավել Ռուշա Ա-ն: Այնպես որ, չի բացառվում նաև Էրիմենայի նման արշավանքների հնարավորությունը: Արդեն կար հզորացած Մարաստանը, կառուցված էր Արմավիրը: Կար և ինքը՝ Նյուքար Մահզար, սկյութների առաջնորդ Պարաստան-Պրոտոթիսի որդի, Աքսեմանի արքա Մադիկը: Միշտ է, Մադիկը սկսեք է և ոչ թե մեղացի, սակայն այդ ազգերը բավական մտտ են, և դժվար չէր շփոթել դրանց՝ առավել ևս, որ «Մահզան» բառացիորեն նշանակում է մեղացի, իսկ Մարաստանը իրոք լքորեն սպառնում էր Արարատյան թագավորությանը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Մադիկը շախչալից Նիգլիցն պաշարած Մարաստանի զորքը և ապա 28 տարի իշխեց Ասիայում: Հերոդոտը գրում է, որ Մադիկին և սկյութական պետության մյուս մեծերն մեղացիները խաբուխյանք սպանեցին, ապա կրկն վերակցեց Նիգլիցի պաշարումը: Այս անգամ Ասորեստանի թագավորը (արդեն ոչ թե Սարգանապալը, այլ Աշուր-բակալը) զրկված իր հզոր դաշնակիցի (սակերցի դաշնակից էին Ասորեստանին այն ժամանակից սկսած, երբ Պրոտոթիս-Պարաստանը կնուսեց էր նրան Ասարիսաղոնի դստերը), չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ մարական զորքից՝ հանձնեց Նիգլիցն: Սա Ք.մ.ա. 612 թվական էր:

Արդյոք Արամ-Էրիմենան է սպանել Մահզան-Մադիկին, թե՛ ճիշտ է Հերոդոտի վարկածը ինչույսի ժամանակ նրա մարտիցներից սպանվելու մասին: Մենք հակված ենք առայել ստորերբախել, խորհնացից գրում է, որ Մադիկը երկու տարի տիրեք Հայքին, նրա սպանությունը նշանակում էր երկրի ազատագրում, և զարմանալի չէ, որ այդ կարևոր իրադարձությունը մնացել է մոռոլորի, գոսանների հիշողության մեջ: Իսկ Հերոդոտի տարբերակից զգացում է պաշտոնական Մարաստանի՝ սակերից հաղթելու պատիվն իրեն վերագրելու միտումը:

Հերոդոտի պատմությունից կարելի է եզրակացնել, որ Մադիկի սպանության նույն տարին մտերեք զրավիցին Նիգլիցն: Հետևապես կարելի է ենթադրել, որ նույն թվին էլ Էրիմեն-Արամը տիրեք Արարատյան գահին: Գրանցել առաջ երկու տարի Հայքն առաջատակում էին բարբարոս սակերը, և ոչ մի իշխանության մասին խոսք չի- չիլ չէր կարող: Դա նշանակում էր, որ մոտ Ք.մ.ա. 614 թվականը Հայաստանի Մարոսի Գ-ի զանակալման վերջին տարիք էր. ճա հավանաբար սպանվեք էր սակերի դեմ պատերազմում: Արդյոք նա Էրիմենայի հայրն էր, դժվար է ասել, այդ հարցին մենք դեռ կանգարդառանցք:

* Առաջին գրքի ԺԳ գլխում խորհնացից նշում է, որ Արամի գործերի մասին տեղեկությունները, քստ Մար Աքսա Աստիհայի, հավաստի չեն, այլ քաղված են գոսանական եղբերից:

Իսկ այժմ կրկին դիմենք հորինացող «Հայոց պատմությանը»: Պատմությանը առանձին խոսում է Մարաստանի թագավոր Վարթակեսի կողմից Նիճվեի գրավման ժամին (Հեղոդոտը դա վերագրում է Մարաստանի ճակատվերին թագավոր Կիսարային): Այստեղ է, որ հա խոսում է հայոց առաջին իսկական, մեզ այրուհակն թագավոր Պարտիան մասին, որի հանդիման էր Սկայրոյին: Վարթակեսը առաջարկում է Պարտիան մասնացնել Ասորեստանի դեմ պատերազմի, որի համար Երան թագ է խոստանում: Նիճվեի գրավման տարին, ինչպես տեսանք, հայոց զան էր բարձրացնել Էրիմենա-Արամը, հետևապես սրանք ճույն անձն են: Ահա և Արամի ու ասորեստանցի Բարշամի պատերազմի պատմության աղբյուրը:

Այսպիսով, հորինացող երկուս միեմույն հայ թագավոր Էրիմենա-Արամի պատմությունը բաժանվել է 2 մասի, մի մասով տեղեկելով Պարտիայի կերպարը, մյուսով՝ միանյութելով Արամի կերպարին:

Որքանով է առույգ այս վարկածը: Էրիմենայի որդին և հաջորդը Ռուշա Գ-ն է: Պարտիայի որդին և հաջորդը Հրաշյան է: Երբ մեր վարկածը ճիշտ է, ապա Ռուշա Գ-ն և Հրաշյան ճույն անձն են: Եվ իսկապես դժվար չէ հկատել, որ «Հրաշյա-ն և «Ռուշա-ն» միեմույն անուն են, «Հրաշյա-ն» դուրս է բերվում «Ռուշա-յից, «Ռուշա»-«Հողշա»-«Հրաշյա»-«Հրաշյա»: Ամենայն հավանականությամբ՝ սա ժողովրդական վերատուգարանությունն արդյունք է և ծագում-ճարտանական կապ չունի «Ռուշա-յից» հետ: Մեր կարծիքով, առկա է արդեն ոչ թե զուգահիսությունների շարք, այլ՝ օրինաչափություն, և մենք կարող ենք արձանագրել նա մեկ ճույնացում. Ռուշա Գ-Հրաշյա: Ռուշա Գ-Հրաշյայի գաճակայման սկիզբը ճշգրիտ դժվար է ասել, սակայն հորինացող այն հաղորդումից, թե Հրաշյան Նարեզդոցոսորդի խնդրել է Տրուստադեմուս (այսինքն՝ Ք.ժ.ա. 597) գերված երբայիցների գլխավորներից մեկին՝ Շամբատ անունով, կարելի է ձգարկացնել, որ այդ թվին հա արդեն թագավոր էր: Մյուս կողմից Ք.ժ.ա. 605 թ. Մարաստանը գրավեց Աշուրբակտի վերին ամրոցը՝ կարգեմիշը, և այդ արշավին ճույնացն սփոխ որ մասնացնած լիներ Հայոց զորքը: Երբ դա լինել Հրաշյայի օրոք, կարծում ենք, այդ փաստը հորինացին կհարողորդել: Ամենայն հավանականությամբ դա եղել է դեռ Պարտիայի օրոք: Հետևապես, Երան գաճակայման վերջը, Հրաշյայի՝ սկիզբը, գտնվում է Ք.ժ.ա. 605-597 թթ. միջև, բավական մեծ ճշգրտությամբ, եթե հիշենք, որ այս թագավորների գաճակայման տարիների և առավելապես զորքերի մասին առհասարակ ոչինչ հայտնի չէր:

Ո՞վ է եղել Ռուշա Գ-Հրաշյայի հաջորդը, դժվար է ասել: հորինացին մինչև Երվանդ Ա

Մակալակյացը բերում է ևս շուր թագավորների անունները, սակայն մենք հավանական ենք համարում, որ այդ անունները գոտանցների երևակայության արդյունք են կամ որևէ կերպ հանրեկնում են արդեն հայտնի անուններին: Դրանք քաղի, Երան համար տեղ չի չն մտնում. ոչ ակվեին, քան 20-25 տարի. յուրաքանչյուրին հասնելու համար է միջին առավել 5-6 տարի, մինչդեռ Երանը ըստ հորինացու իրար հաջորդող հայերն ու որդիներն են:

Այս դեպքում «Երվանդի հայրը» դառնում է Ռուշա Գ-Հրաշյան, իսկ ինքը՝ Երվանդ Ա Մակալակյացը, ճույնացում է Ռուշա Գ-ին:

Տիգրանի, անկասկա Արարատի վերջին թագավորի սեպագիր անունը, այսպիսով, մեզ հայտնի չէ: Կամ գայից հնագիտական գյուտերը կհարողեն, կամ էլ այն երբեք չի գրվել, այդ տարիներին սեպագիրն ընդմիջու դուրս էր եկել գործածությունից:

Մենք է ևս մեկ խնդիր: Ո՞վ էր Սկայրոյին՝ Պարտիայի ճակտորը, որը ապաստան էր տվել Սենեքերիսի հայրասպան որդիներին: Հնարավոր են տարբերակներ: Գուցե դա Սարգոսի Գ-ն է (Պարտիայի հայրը, թե ոչ՝ Էական չէ: Եվ արդյոք պատահական է Սարգոսի - Արարտի անունների որոշ նմանությունը, և զգուց դեռ կզուգվեն սեպագրեր Սարգոսի որդի Էրիմենայի անունով), իսկ Սենեքերիսի որդիներին ապաստան է տվել մեկ այլ անձ. գրեց Ռուշա Բ-ն: Բայց տեսականորեն հնարավոր է ևս այն տարբերակը, որ հա Պարտիայի հայրն է և իսկապես ընդունել է Սենեքերիսի վարկակներին: Այս դեպքում հա կամ կապ չունի Պակի հարստության հետ, կամ էլ Արգիշտի Բ-ի կրտսեր որդիներից է: Մճվել է Ք.ժ.ա. 710 թ. շրջանում, 680 թ. մոտ 30 տարեկան հասակում ընդունել է հայրասպաններից, 670 թ. շրջանում, մոտ 40 տարեկանում ծնվել է Երան որդի Պարտիայ: Գան բարձրագույն պահին, Ք.ժ.ա. 612 թ., հա եղել է մոտ 60 տարեկան և մահացել է 600 թ. շրջանում մոտ 70 տարեկան հասակում: Այս տարբերակը հավանական է, քանի որ լիովին համապատասխանում է հորինացող շարադրած փաստերին և հոգեբանորեն բացատրում է և՛ այն, որ հորինացին Պարտիայի դիտում է կարծես հոր ճյուղի, ըստ հայկական հարստության՝ Երվանդյան (գուտ չախանյանի) հինճակորդ, և՛ այն, որ Պարտիայից սկսած՝ Արարատի արտուրինքը բազմապատկանություն կրեց յուրը փոփոխությունը, աստիակակ կողմնորոշումը, որ գրեթե թերև էր անկախության կորստի, փոխարինվեց մարական կողմնորոշմամբ, ինչը կարևորան, քայք քայքաքան հաջորդություններ տվեց. Արարատյան թագավորությունը վերանվանեց դեռ Ռուշա Ա-ի օրոք կորցրած հարավային հողերը, բարձրացրեց իր հեղինակությունը: Ինչ վերաբերում է Մարաստանին, ապա հա Ք.ժ.ա. 590-585 թթ. հնճգիտ կարող էր պատերազմել Լիդիայի հետ. Երան թիկունքում արդեն ոչ թե իշխանական, այլ դաշնակից Արարատյան թագավորությունն էր:

* «Ռուշա» անունը հավանաբար ճշանակում է «արքա», ինչպես հաս պարթևական Արշակ և ասանկրիտի Ռաշա անունները: Բարձր էլ անճշտում են սրբ քառի հետ: